

ПСИХОЛОГІЯ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

ВАСИЛЬКОВ В.М.,

доцент факультету перепідготовки
і спеціалізації Донецького обласного інституту
післядипломної педагогічної освіти,
кандидат медичних наук, доцент

ВАСИЛЬКОВА О.І.,

декан факультету перепідготовки
і спеціалізації Донецького обласного інституту
післядипломної педагогічної освіти,
кандидат психологічних наук, доцент

УДК 37.015.3(075.8)

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНЬОГО ІНЖЕНЕРНО-ПЕДАГОГІЧНОГО ПРАЦІВНИКА В УМОВАХ БАГАТОРІВНЕВОЇ ОСВІТИ

У статті подається аналіз сучасних психологічних тенденцій професійного становлення особистості як суб'єкта діяльності, розглядаються пріоритетні стратегічні напрямки щодо проведення дослідження з проблеми фахового становлення майбутнього інженерно-педагогічного працівника.

Ключові слова: професійне становлення особистості, розвиток особистості, психологічні концепції, закономірності, стадії фахового становлення.

В статье дается анализ современных психологических тенденций профессионального становления личности как субъекта деятельности, рассматриваются приоритетные стратегические направления проведения исследования по проблеме профессионального становления будущего инженерно-педагогического работника.

Ключевые слова: профессиональное становление личности, развитие личности, психологические концепции, закономерности, стадии профессионального становления.

The analysis of current trends of professional formation of a personality as an actor is presented in the article and top-priority strategic lines as for research performance concerning problem of professional formation of a prospective engineering-pedagogical employee are considered.

Key words: professional formation of a personality, personality development, psychological conceptions, regularities, stages of professional formation.

Постановка проблеми. Проблема особистісно-професійного становлення інженерно-педагогічного працівника в умовах багаторівневої освіти як цілісного психологічного явища (із моменту вибору професії до повної реалізації в практичній діяльності) у вітчизняній психології практично не досліджувалася. Небагаточисельні спроби розкриття змісту даного процесу закінчувалися, як правило, переліком його етапів, що не дає адекватної уяви про сутність особистісно-професійного становлення і не дозволяє виділити детермінанти, які реалізуються різними психологічними механізмами.

Зміни, які відбуваються в процесі фахової підготовки, оволодіння та самостійного виконання професійної діяльності призводять до становлення особистості як суб'єкта діяльності. Рухомість особистості у фаховому просторі та часі отримала назву професійного становлення суб'єкта діяльності. Тобто професійне становлення суб'єкта – це частина онтогенезу людини з початку формування у неї професійних намірів і

до закінчення активної професійної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Термін «професійне становлення особистості» широко використовується як вітчизняними (Є.М.Борисова, Л.В.Ведміч, С.Г.Вершловський, С.С.Вітвицька, Н.Ю.Воляннюк, Т.П.Демідова, О.А.Дубасенюк, Є.М.Гусинський, Е.Ф.Зеєр, Н.В.Іванець, Є.О.Климов, О.А.Ковальчук, Т.В.Кудрявцев, Л.І.Кунц, Г.В.Лаврентьев, С.Д.Максименко, А.К.Маркова, Л.М.Мітіна, В.Ф.Орлов, Н.М.Пилипенко, К.К.Платонов, Ю.П.Поваренков, Е.Г.Салівон, Є.І.Сутович, А.Р.Фонарев, Т.Г.Чувакова і ін.), так і зарубіжними вченими (Д.Джордан, Д.Крайт, Д.Сьюпер, Д.Тідеман, К.Уоркер, Е.Шпангер), хоча трактується не завжди однозначно.

Наприклад, Т.В. Кудрявцев розглядає професійне становлення як тривалий процес розвитку особистості з початку формування професійних намірів до повної реалізації їх в професійній діяльності. Центральною ланкою

цього процесу є професійне самовизначення людини [7].

С.Г.Вершловський вважає, що професійне становлення особистості треба досліджувати тільки з моменту активного освоєння професії. При цьому вирішальне значення надається формуванню в особистості професійної позиції [13].

А.І.Щербаков у професійному становленні майбутнього вчителя центральне місце відводить формуванню педагогічного світогляду, який, на думку дослідника, визначає морально-професійну позицію педагога, його мотиваційну сферу, педагогічні схильності та здібності [15].

Л.М. Мітіна під професійним становленням розуміє зростання, інтеграцію та реалізацію в педагогічній праці професійно важливих якостей особистості, здібностей і вмінь; якісне перетворення вчителем свого внутрішнього світу, яке призводить до принципово нового способу його життєдіяльності [10, с.46].

На думку А.Р. Фонарева, у науковій психології немає чіткого розрізнення між поняттям «становлення» і «розвиток» особистості [1, с.101].

Так, В.С. Леднев стверджує, що становлення особистості полягає в прогресивній зміні людських якостей і включає в себе розвиток функціональних механізмів психіки, особистісний досвід, виховання типологічних властивостей тощо [8, с.16].

Є.М. Борисова зауважує, що в більшості випадків психологічне становлення розуміється як те, що вже виникло, але ще далеке від свого завершення [2, с.16].

На наш погляд, у такому контексті найбільш близьким за змістом є поняття професійний розвиток особистості.

Спираючись на міркування вчених, А.Р. Фонарев визначає: «Якщо розвиток може бути тільки позитивним, тобто сприяти найбільш ефективному виконанню діяльності, то професійне становлення може бути й «викривленим», деформуючим і тому може, як сприяти, так і перешкоджати опануванню професією» [14, с.68].

О.А. Ковальчук підкреслює, що в педагогічній теорії поняття «становлення» і «професійне становлення» мають особливий характер, оскільки питання професійного зростання і педагогічної самореалізації майбутнього педагогічного працівника є вирішальними у вищій школі [5, с.167].

Вивчаючи проблему професійного становлення майбутнього учителя, С.Д. Максименко указує на те, що цю проблему необхідно розглядати не лише з боку недоліків у вузівській підготовці, а передусім через призму внутрішніх суперечностей етапу професійного

становлення особистості. На його думку, сутність професійного становлення полягає в тому, що індивід, прийнявши на себе певну професійну роль, лише розпочинає освоєння функціонально змісту майбутньої професійної діяльності [9, с.14].

В.Ф. Орлов визначає це поняття «... як складний і багатомірний процес перетворення особистості, який являє собою виникнення у особистості тих професійних якостей, яких у неї раніш не було і які відповідають суттєвим вимогам, що висуває професія [11, с.23].

У наукових працях зарубіжних вчених (Дж.Гілфорд, К.Уоркер, Е.Шпангер та інші) головна увага сконцентрована на результативній стороні поняття «професійне становлення», а саме на узагальненні професійних якостей, які сформувалися у особистості. Виконання спільних видів діяльності сприяє формуванню у людей схожих особистісних рис. Звідси визначається типологія працівників певних фахових груп і наводиться розгорнута соціально-психологічна характеристика.

У цілому, вивчення наукових праць, присвячених професійному становленню особистості, свідчить про те, що вітчизняні науковці головну увагу приділяють формуванню особистісних якостей в процесі фахової діяльності індивіду, тоді як зарубіжні досліджують результативну сторону становлення професіоналу.

Основні матеріали дослідження, обґрунтування отриманих наукових результатів. Визначаючи вплив професійної придатності на темп і рівень виробничих досягнень, вітчизняні психологи (К.М.Гуревич, Є.О.Клімов, К.К.Платонов та інші) надають великого значення компенсаторним механізмам психіки людини. Тоді як зарубіжні психологи (Дж.Гілфорд, К.Уоркер) вважають, що кожна людина призначена для певного виду діяльності, і більшу увагу приділяють професійному відбору та адаптації особистості до вимог професії.

Вивчення закономірностей фахового становлення суб'єкта діяльності, насамперед, передбачає визначення головних концептуальних положень цього явища. Теоретичний аналіз детермінації професійного становлення особистості вказує на те, що ведучими чинниками процесу фахового становлення особистості, в першу чергу, є її суспільні стосунки, соціальна ситуація розвитку, характер діяльності, відношення і власна активність. Соціальна ситуація розвитку розуміється як система стосунків між особистістю і реальністю. Щодо соціальної дійсності, то ми маємо на увазі певні соціально-економічні стосунки та види діяльності, в яких занята людина.

Для розуміння динаміки професійного становлення особистості важливого значення набуває аналіз «початкового моменту ситуації». Вхідження особистості в нові соціальні умови, в першу чергу, обумовлено вступом її до професійного навчального закладу, що передбачає освоєння нової соціальної ролі, нової системи стосунків, призводить до певної перебудови очікувань, установок та ціннісних орієнтацій. Звідси виникає нагальна необхідність вивчення умов перетворення професійної діяльності у ведучу. На погляд Е.Ф.Зеєра, «психологічними механізмами цього процесу стає саме розвиток особистості в фаховій діяльності, перехід з відтворюючого рівня її виконання на продуктивний» [4, с.21].

У процесі становлення провідної діяльності великого значення набуває активність самої особистості, яка визначається системою домінуючих потреб, мотивів, інтересів, орієнтацій тощо. Надаючи головного значення у фаховому становленні особистості її активності, треба уточнити саме поняття «активність».

Вивчення психолого-педагогічної літератури свідчить про те, що найбільш суттєвими ознаками цього поняття з'являються кількісні і якісні характеристики рівня інтенсивності людини: протікання процесу взаємодії, потенціалу спроможностей особистості, мотивації, спрямованості, енергетичних джерел тощо.

А.І. Крупнов розуміє активність як внутрішній рух і самовизначення особистості, що виходять із зовнішніх обставин і внутрішніх можливостей людини [6, с.27].

Становлення молодшої людини визначається прагненням до майбутньої фахової діяльності, яка дозволяє в найбільшій мірі реалізувати її індивідуальні потенції і творчі задумки. Таке спонування до майбутнього, яке ще відсутнє, містить у собі протиріччя між реальним сьогоденням та бажаним майбутнім і визначає рушійні сили активності особистості.

Розглядаючи фахове становлення особистості як багатогранний динамічний процес, доцільно провести виділення критеріїв наступного психологічного аналізу. Виходячи з загальнометодологічних вимог, які висуваються до одиниць аналізу фахового становлення, таким критерієм, на нашу думку, може бути активність особистості. Правомірність визначення цього чинника обґрунтована тим, що, фахова активність особистості володіє усіма основними властивостями цілісного процесу професійного становлення; вона інтегрує певні потребнісно-мотиваційні (процесуальні) і продуктивно-результативні (операційно-діяльнісні) характеристики особистості [14, с. 129].

Враховуючи, що фахове становлення майбутнього інженерно-педагогічного працівника є довготривалим за часом процесом, постає питання про одиницю виділення стадій у цьому безперервному явищі.

Цілісний процес професійного становлення особистості намагалися вивчити Т.В. Кудрявцев, А.Т.Ростунов, Л.М.Мітіна, А.Р.Фонарев, Д.Сьюпер та інші.

Так, у концепції Т.В. Кудрявцева професійне становлення особистості складається з чотирьох стадій: перша – стадія виникнення професійних намірів та вступ особистості до професійного навчального закладу; друга – стадія фахового навчання (оволодіння професією); третя – вхідження особистості у професію або «професійна адаптація»; четверта – стадія повної реалізації особистості в самостійній фаховій діяльності. Перехід до наступної стадії професійного становлення закладається в ході попередньої і супроводжується виникненням у суб'єкта діяльності ряду протиріч та навіть кризових ситуацій [7, с.7-12].

У наведеній концепції центральне місце займає розробка «стадіальності» професійного становлення особистості. Головним питанням стає вибір чинників щодо розподілу цього процесу на окремі стадії, які, на наш погляд, не є достатньо обґрунтованими. Наприклад, на другій стадії фахового становлення головним критерієм з'являється «професійне самовизначення» особистості, тобто високий рівень самовизначення є основним чинником переходу особистості до наступної стадії. Тоді як, звісно, що рівень самовизначення, у цілому, нічого не говорить про професійні здібності людини. Необхідно знати, у чому полягає це самовизначення та який зміст в нього вкладає індивід. І, нарешті, якщо самовизначення є головним чинником переходу до наступної стадії фахового становлення, то цей показник треба враховувати і при переході до кожної стадії професійного становлення, тим більше, якщо у критичних ситуаціях відбувається переоцінювання особистості своїх можливостей.

Щодо концепції А.Т. Ростунова, то в основу її розробки було покладено поняття фахової придатності особистості. Фаховою придатністю вчений називає «сукупність індивідуально психологічних особливостей, які забезпечують людині найбільшу ефективність її суспільно корисної діяльності та задоволеність працею» [12, с.3].

Процес формування фахової придатності в період професійного становлення особистості А.Т. Ростунов розглядає з точки зору системного підходу, як велику систему, до якої входять чотири функціонально пов'язані підсистеми:

профорієнтація, профвідбір, профпідготовка та профадаптація. Кожна підсистема має декілька блоків більш низького рангу, які забезпечують функціонування певних блоків і системи у цілому.

Головним завданням вченого була побудова ефективної системи управління формуванням професійної придатності людини, яка відбиває сутнісні суперечності фахового становлення «особистість – професія». Стадії фахового розвитку особистості у А.Т. Ростунова практично не розрізняються від концепції Т.В. Кудрявцева.

Недоліками концепції А.Т. Ростунова є те, що головний акцент учений робить на ефективному управлінні фаховим формуванням особистості, а розкриттю самих суперечностей уваги зовсім не приділяється. Окрім того, на стадії професійного відбору не приділяється уваги діагностиці особистісних якостей підлітків [12, с. 61-68].

Концепція фахового розвитку вчителя, яка була запропонована Л.М. Мітіною, спирається на положення С.Л. Рубінштейна про два способи життя людини, що стало основою для розробки автором двох психологічних моделей: адаптивної поведінки і професійного розвитку особистості.

У руслі першої моделі фахове функціонування визначається суперечностями між вимогами професійної спільноти і спроможностями особистості, які складають три поведінкові стадії: адаптації, становлення, стагнації.

Професійний розвиток особистості у руслі другої моделі визначається протиріччями іншого плану:

- на стадії самовизначення особистості відбувається порівняння знань щодо себе і про інших;

- на стадії самовираження відбувається співвідношення своєї поведінки з мотивацією, яку особистість реалізує;

- на стадії самореалізації формується життєва філософія особистості як фахівця, усвідомлюється сенс свого життя [10, с.94-96].

Концепція фахового становлення особистості, за Л.М. Мітіною, переборює певні недоліки поглядів, які були розглянуті у вище наведених психологічних концепціях. Наприклад, стадіальність фахового становлення особистості визначається Л.М. Мітіною тільки рівнем професіоналізму, на якому знаходиться даний суб'єкт і ніякими іншими факторами. Разом із тим, моделі, які були пропонувані Л.М. Мітіною, на наш погляд, не є моделями фахового становлення особистості у справжньому розумінні цього поняття. Окрім того, в концепції існує значний розрив між загальнотеоретичною побудовою і конкретними емпіричними дослідженнями науковця; професійна діяльність розглядається як детермінанта психологічного розвитку людини у

зрілому віці і не дає уявлення про загальний розвиток професійного зростання особистості в цілому.

Серед зарубіжних концепцій професійного розвитку особистості більш відомою є концепція Д.Сьюпера. На думку вченого, вибір людиною своєї майбутньої професії є довготривалим процесом, у результаті якого особистість збільшує та зміцнює зв'язок з життям. При цьому головна увага приділяється стилю змінювання людиною особистісної поведінки у процесі фахового розвитку. Автор виділяє п'ять стадій професійного розвитку особистості: 1) стадія пробудження (до 14 років); 2) стадія дослідження (від 15 до 24 років); 3) стадія консолідації (25-44 роки); 4) стадія збереження (36-64 роки); 5) стадія спаду (з 65 років) [15, с.63-69].

Виходячи з вищевикладеного, можна констатувати, що в концепції Д.Сьюпера професійний розвиток особистості за суттю є розвитком та реалізацією звісної у психології «Я-концепції». Взаємодія реальності та «Я-концепції» відбувається у програванні певних соціальних ролей. Фахове становлення автор розуміє як довготривалий, цілісний процес. При цьому поняття розвитку особистості підміняється поняттям певного побільшення показників. Тобто якісних розрізень між стадіями не проводиться; практично є відсутнім суб'єкт професійного розвитку; не розглядаються внутрішні протиріччя, які, безумовно, виникають у особистості на кожній новій стадії фахового розвитку.

Б.Г.Ананьєв, детально аналізуючи вікову класифікацію людини, відзначає, що до сьогодні поки ще немає серйозних емпіричних підстав для тієї або іншої періодизації особистості, «що зайвий раз свідчить про слабку розробленість проблем вікової мінливості психічного розвитку дорослої людини» [1, с.243].

Оскільки на професійне становлення особистості впливають соціальні чинники, то правомірно у якості їх основи запропонувати соціальну ситуацію, яка визначає відношення особистості до діяльності та ініціює її вдосконалення.

Наступною підставою щодо диференціації професійного становлення особистості повинна виступати сама діяльність. Її освоєння та вдосконалення призводять до кардинальної перебудови структури особистості. Психологічна організація на початковому етапі освоєння особистістю фахової діяльності, поза всяким сумнівом, відрізняється від організації діяльності професіонала. Перехід рівня виконання діяльності до вищого супроводжується і психологічною перебудовою особистості. Таким чином, у якості показників для виділення стадій фахового

становлення найбільш виправданими можуть стати соціальна ситуація розвитку особистості і рівень реалізації нею майбутньої професійної діяльності.

Згідно з працями В.Н. Василькова, Є.О. Климова, Т.В. Кудрявцева, В.В. Рибалка та інших, початком професійного становлення особистості є **формування** в неї **професійних намірів**, які завершуються усвідомленим, бажаним, а інколи й вимушеним вибором майбутньої професії. Цей період у фаховому становленні особистості отримав назву «оптація» [3, с.23]. Особливість соціальної ситуації цього періоду полягає в тому, що юнаки та дівчата (14-18 років) знаходяться на завершальному етапі свого підліткового розвитку. Провідною для них стає навчально-професійна діяльність, у рамках якої складаються пізнавальні й професійні інтереси, формуються майбутні життєві плани. Професійна активність особистості у цей період спрямована на пошук свого місця у світі професій.

Наступна стадія фахового становлення особистості розпочинається зі **вступу до професійного навчального закладу** (ПТНЗ, технікум, коледж, ВНЗ). Соціальна ситуація цього періоду характеризується новою соціальною роллю особистості (студент), новими взаємовідносинами, більшою соціальною незалежністю людини, політичним та громадянським повноліттям. Провідною стає навчально-професійна діяльність, яка орієнтована на отримання індивідом конкретної професійної кваліфікації. Фахове становлення молоді в умовах багаторівневої освіти (кваліфікований робітник, молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр) передбачає формування в них таких особистісних властивостей, які обумовлюють успішне виконання подальшої професійної діяльності, так званих професійно важливих якостей.

По закінченню навчального закладу настає **стадія професійної адаптації**. Соціальна ситуація розвитку особистості у цей період докорінно змінюється: нова система стосунків у виробничому колективі; нова соціальна роль; нові соціально-економічні відносини. Провідною стає фахова діяльність, рівень виконання якої, особливо на початковому етапі, носить репродуктивний характер. Професійна активність особистості на цій стадії зростає. Тепер вона спрямована на освоєння нової системи взаємовідносин, нової соціальної ролі, самостійне виконання посадових фахових обов'язків, тощо.

Подальша **стадія** фахового становлення – **професіоналізації**, яка щодо більшості фахівців стає останньою. Професійна активність особистості у цей час поступово стабілізується,

рівень її прояву залежить від індивідуально-психологічних особливостей людини. Кожному фахівцю властиві індивідуальний стиль діяльності та оптимальний рівень професійної активності.

І лише певна частина професіоналів, які володіють високим творчим потенціалом та мають актуальну потребу в повній самореалізації себе, переходять до наступної **стадії** професійного становлення – **майстерності**.

Для стадії «майстерність» характерні висока творча і соціальна активність особистості та продуктивний рівень виконання нею фахової діяльності. Перехід до стадії майстерності змінює соціальну ситуацію, кардинально міняє характер виконання провідної діяльності, підвищує рівень професійної активності особистості. Професійна активність фахівця виявляється як у його повсякденній діяльності, так і в пошуку нових, більш ефективних способів здійснення діяльності: у спробах оптимізувати традиційні методи управління, у прагненні вийти за межі себе.

Виділені нами п'ять стадій професійного становлення майбутнього інженерно-педагогічного працівника відрізняються від стадій, запропонованих Т.В. Кудрявцевим, А.Т. Ростуновим, Л.М. Мітіною, Д. Сьюпером та іншими дослідниками. При розгляді проблеми професійного становлення інженерно-педагогічного працівника ми ґрунтувалися на методологічному положенні Б.Г. Ананьєва про те, що психологічний розвиток особистості «... є зростання за масштабами і певним рівнем інтеграції психічних процесів і станів; утворення значних «блоків», систем або структур, синтез яких в певний момент життя людини виступає як найбільш загальна структура особистості» [1, с. 255].

Висновки. Узагальнюючи результати нашого теоретичного дослідження, можна дати наступне визначення поняттю **«професійне становлення суб'єкта діяльності»** – це динамічний і безперервний процес прогресивного розвитку особистості в системі взаємопов'язаних професійно значущих видів діяльності. Соціальна ситуація, в якій проходить діяльність, та індивідуальна активність особистості ініціюють формування позитивного ставлення до професії: стійких мотивів фахової діяльності; соціально значущих і професійно важливих якостей; готовності до постійного професійного зростання; знаходження оптимальних прийомів та способів якісного і творчого виконання фахової діяльності відповідно до індивідуально-психологічних особливостей особистості.

Основним протиріччям, яке детермінує пристосування молодого фахівця до нової соціальної ситуації розвитку та самостійної

професійної діяльності, є протиріччя між підвищеними вимогами з боку суспільства, та сформованими у ВНЗ соціально й професійно важливими якостями фахівця. Внутрісуб'єктною суперечністю при цьому виступають: суперечність між професійними мотивами, очікуваннями та установками; необхідність професійного самовизначення; утвердження себе в новій соціальній ролі. Визначені протиріччя вирішуються у провідній діяльності інженерно-педагогічного працівника, визначаючи наступні психологічні новоутворення: професійне самовизначення, професійний досвід, професійно важливі якості та професійно-ціннісні орієнтації особистості.

Враховуючи відсутність єдиного підходу, складність та недостатню розробленість категорійного апарату проблеми професійного становлення особистості в сучасній психологічній теорії, ми намагалися систематизувати головні ідеї вчених-дослідників в галузі психолого-педагогічної освіти.

Список джерел:

1. Ананьев, Б.Г. Избранные психологические труды. В 2-х т. – Т. 2 / Б.Г. Ананьев. – М.: Педагогика, 1980. – 288 с.
2. Борисова, Е.М. О роли профессиональной деятельности в формировании личности / Е.М. Борисова // Психология формирования и развития личности / Отв. ред. Л.И. Анцыферова. – М.: Наука, 1981. – С. 159-177.
3. Васильков, В.М. Психолого-педагогічні особливості управління процесом професійного становлення особистості інженера-педагога в умовах ступеневої освіти / Васильков В.М., Василькова О.І. // Вісник Харківського НПУ ім. Г.С. Сковороди. Психологія. – Харків: ХНПУ, 2006. – Вип. 16. – С.20-31.
4. Зеер, Э.Ф. Психологические особенности и закономерности профессионального становления личности инженера-педагога: (обобщение результатов исследования) [Текст] / Э.Ф.Зеер // Сборник научных трудов / Свердловск: Свердл. инж.-пед. ин-т, 1991. – С.223-234.
5. Ковальчук, О.А. Категорійно-понятійний апарат дослідження проблеми професійного становлення майбутнього вчителя математики / О.А. Ковальчук // Вісник Житомирського державного університету. – Випуск 47. – Житомир: Педагогічні науки; 2009. – С. 165-170.
6. Крупнов, А.И. Психологические проблемы исследования активности человека / А.И. Крупнов // Психол. журн. – 1984. – №5. –С. 84-94.
7. Кудрявцев, Т.В. Психология профессионального обучения и воспитания / Т.В. Кудрявцев. – М.: Изд-во МЭИ, 1986. – 108 с.
8. Леднев, В.С. Содержание образования: сущность, структура, перспективы / В.С. Леднев. – М.: Высш. шк., 1991. – 224 с.
9. Максименко, С.Д. Професійне становлення молодого вчителя / С.Д. Максименко, Т.Д. Щербан. – Ужгород, 1998. – 233 с.
10. Митина, Л.М. Психология профессионального развития учителя. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: изд-во НПО «МОДЭК», 2003. – 400 с.
11. Орлов, В.Ф. Професійне становлення майбутніх вчителів мистецьких дисциплін: теорія і технологія: Монографія /за заг. ред. І.А.Зязюна / Орлов В.Ф. – К.: Наукова думка, 2003. – 262 с.
12. Ростунов, А.Т. Формирование профессиональной пригодности / А.Т. Ростунов. – Минск: Вышэйшая школа, 1984. – 176 с.
13. Руководство профессиональным становлением молодого учителя / Отв. ред. С.Г.Вершловский. – М.: Изд-во АПН СССР, 1985. – 108 с.
14. Фонарев, А.Р. Психологические особенности личностного становления профессионала / А.Р. Фонарев. – М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2005. – 560 с. – (Серия «Библиотека психолога»).
15. Щербаков А.И. Совершенствование системы психолого-педагогического образования будущего учителя // Вопр. психологии. – 1981. – № 5. – С. 13-21.
16. Super, D.E. – Career development: self concept theory / D.E. Super. – N.Y.: Harper & Row publ., 1963. – 362 p.